

Teken van trouw

Begin van een theologie na de terugkeer

Nog steeds geloof ik dat de terugkeer van een aanzienlijk deel van het joodse volk naar het land een teken van Gods trouw is. Dat geloof berust niet alleen op de, in het OT door God toegezegde, band tussen volk en land, maar ook daarop, dat door de terugkeer het joodse volk weer zichtbare gestalte in de geschiedenis heeft gekregen'

E. Flesseman-van Leer¹

Over de band tussen het volk Israël en het land Israël kan alleen met liefde gesproken worden. Dat is vanwege de intimiteit zoals die gegeven is in de drieslag *verbond, volk en land*. Het is niet kies als buitenstaander je daar zo maar in te mengen, zeg ik Willem Barnard na. Wanneer een christen zich 'bemoeit' met de landbelofte van Israël, moet hij zich onafgebroken de vraag stellen hoe het staat met de band met zijn eigen land. Als heiden van huis uit draagt hij een bloed-en-bodem traditie mee die uitgerekend voor het Joodse volk in de diaspora meermalen een desastreuze uitwerking heeft gehad. Een Europese christen die zich inlaat met het conflict tussen Joden en Palestijnen, vergeet niet dat hij – om een voorbeeld te geven – op dat moment Noord-Ierland achter zich laat waar christenen eeuwen lang land op elkaar hebben bevochten en geweld daarbij niet hebben geschuwd.

Band van liefde

Het begin van christelijke 'bemoeienis' is het intens luisteren naar de Joodse stem die uitlegt wat de landbelofte voor het volk Israël betekent. Ik lees de bijdrage van rabbijn Evers in dit nummer. Ik val stil. De liefde tot *het* land is de Jood aangeboren. De band tussen de Eeuwige en zijn volk, en *daarom* ook die tussen het volk en het land, is als de intimiteit van het huwelijk. Zo open als het huwelijk is, zo besloten naar binnen ligt het verankerd in liefde tussen de twee.

Die grondtoon vang ik ook op in het artikel van rabbijn Joseph B. Soloveitchik dat het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) onlangs aan meer dan duizend predikanten en pastores toestuurde: 'De verbinding tussen het Joodse volk en het Joodse land is vergelijkbaar met een huwelijk'. De oversteek van de Jordaan vertegenwoordigde een huwelijksvoltrekking tussen het volk en het land. Daarop volgen woorden die als poëzie van de concrete liefde willen zijn verstaan: over een verbond tussen rotsige heuvels en zanderige sporen met een volk waarvan het toekomstige lot tot de dag van vandaag verbonden is met de staat en het welzijn van het land. Die band is een permanente. Nooit is vernomen dat de God van Israël het gegeven verbond heeft opengebroken. De Eeuwige is trouw. Daarmee is ten diepste alles gezegd. Het 'huwelijk' tussen volk en land zegt alles over de God van dit volk en dit land. Hij wil zijn volk in dit land brengen, om met hen daar te wonen, en om zó vanuit dit kleine stukje aarde heel de wereld en al zijn mensenkinderen te bereiken en ook hún God te zijn.

In mijn herinnering wordt opgeroepen een avond in Jeruzalem, in het late voorjaar van 1997. Voor onze groep theologen spreekt Moshe Idel, befaamd geleerde op het terrein van de

¹ *Retractatio*, in: *Evangelisch Commentaar*, 9/3, 8 febr. 1991, p.12

Kabbala, de fascinerende wereld van de Joodse mystiek. Over de band tussen volk en land in de mystieke traditie van Israël gaat het. Idel legt de betekenis van het land uit in termen van erotiek. De hemel zoekt de aarde. Het heilige land is voorwerp van liefde van de Heilige, het laat zich beminnen.

De woorden raken ons diep. Zo moet je dus leren spreken over de band tussen volk en land, over dit volk en dit land. In woorden van Idel: erotiek van de geografie.

Het land en de landen

Maar - wanneer Israël geliefd is en het land Israël bemind is, hoe staat het er dan voor met de andere landen, met onze lage landen bij de zee bijvoorbeeld? zo vraag ik Idel. Elk land is te beschouwen als een *uitbreiding* van het land Israël, is zijn antwoord. Nederland als buitengewest van Israël, zo gaat door me heen.

Over deze uitbreiding vanuit het centrum van de liefde lees ik later nog eens na bij Martin Buber: 'De bewoonde aarde vormt een cirkel, het midden daarvan is het heilige land, daarvan is het midden Jerusalem en daarvan het midden het Allerheiligste, waarop de uitstorting van de zegen van boven neerdaalt en van daaruit overal heen stroomt'². De strekking van de verkiezing van Israël is de heiliging van heel de aarde. Dat gebeurt vanuit het midden, Jeruzalem. Van dit bijzondere gaat het naar het algemene. En nooit andersom. Alle pogingen Israël hoe dan ook in algemene categorieën te duiden, moeten bij voorbaat als mislukt worden beschouwd. Israël is uniek, omdat de Naam van de God van Israel *èchad*, enig, uniek is onder de goden.

Handreiking

In de *Handreiking Israël – volk, land en staat* van 1970 heeft de Nederlandse Hervormde Kerk als eerste in de oecumene het gewaagd zich te 'bemoeien' met de landbelofte van Israël. De enige toegang tot een theologische visie op Israël als volk, land en staat, aldus het uitgangspunt, is de grondnotie van *de roeping en verkiezing* van Israël. De scopus van de *Handreiking* is een beperkte, namelijk de vraag 'of ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft'. Dr Flesseman-van leer scherpt aan: 'De vraag waarop dit rapport antwoord wil geven is, of vanuit het christelijk geloof iets over de huidige joodse staat te zeggen valt, en de konklusie waartoe het komt is, dat dit alleen zeer indirect mogelijk is. Het is niet toevallig dat in de titel de staat eerst aan het einde genoemd wordt'³.

De staat wordt pas aan het einde genoemd. Daarmee is niets gezegd dat op mindering zou komen van de onopgeefbare betekenis die de staat Israël voor het Joodse zelfverstaan heeft. Het gaat hier om het geloof van de kerk. Dan moet onderscheiden worden: 'de aanvaarding van het bestaansrecht van de staat is wel gebaséerd op het geloof, maar is niet zonder meer daarmee gegeven'⁴. Raak is in dit verband de keuze voor het werkwoord *baseren*. Omdat de aanvaarding van een eigen staatsvorm voor Israël gebaseerd is op de blijvende band met het land krachtens de belofte, berust deze *uiteindelijk* op geloofsgronden, aldus de *Handreiking*.⁵

² *Over het jodendom*, Utrecht z.j., p.80

³ *Het blijvende Israël*, Zes radiovoordrachten, Amsterdam/Driebergen 1970, p.30. Persoonlijk vind ik het jammer dat de drieslag *volk, land en staat* uit de titel van de *Handreiking* meer bekendheid heeft gekregen dan het drievoud dat daarachter en daaronder ligt: *verbond, volk en land*.

⁴ A.w., p.31.

⁵ De theologische hoogspanning zit in het woord *uiteindelijk*. De staat is geen *theologoumenon* op zich, maar als het er helemaal op aankomt berust *deze* staat, vanwege de band tussen dit volk en dit land, op geloofsgronden. Ik aarzel niet om

Vanuit deze - beperkte - vraagstelling moet de Handreiking gelezen worden. Wie méér wil, overvraagt het stuk. De vraag is of het christelijk geloof door de gebeurtenissen van 1948 *veranderd* is.

We blikken nu eerst terug, voornamelijk aan de hand van uitspraken van dr Flesseman-van Leer. Zij pakte al in 1949 de theologisch de uitdaging van de jonge staat Israël op, zij was mede (hoofd)-opsteller van de Handreiking, twintig jaar later, en zij schreef, weer twintig later, een *Retractatio* op de Handreiking. Het theologische herkenningwoord blijft door alles heen het woord *teken*.⁶

De Handreiking - voorgeschiedenis

Dr. E. Flesseman-van Leer gebruikt tijdens de Hervormde Predikantenvergadering op 26 april 1949 in Utrecht het woord dat in de theologische reflectie het herkenbare grondwoord zal blijven: Israël is ons als *teken* van Godswege gesteld. Deze taal doet denken aan het sacrament. Er is sprake van een *zichtbare* werkelijkheid, maar tegelijk is er in het gegeven teken de verwijzing naar een toekomst die *nog niet* gezien wordt. En zo klinkt het, nog geen jaar na de oprichting van de Joodse staat: 'Israël is het zichtbare teken van Gods genade, die niet aflaat. Ik meen dit zichtbare teken te mogen zien in de concrete vorm, die Israël gekregen heeft in de staat Israël'.⁷

Israël de Kerk

De studie *Israël en de Kerk* van de Hervormde Synode uit 1959 stelt dat de kerk in de staat Israël een drievoudig *teken* kan opmerken, namelijk

- een teken van onze *onmacht*, doordat slechts weinig christenen in de volle zin des woords zich hebben ingezet toen Israël in zijn naakte bestaan bedreigd werd,
- een teken van *de trouw van God* bij alle ontrouw en ongeloof van mensen, en
- een teken dat het volk van God van Godswege op *een nieuwe weg* wordt gezet, waarin God het een nieuwe kans schenkt om zijn verkiezing te vervullen en waarbij Israël vóór alles nodig heeft zijn Messias te vinden.⁸

Christenen moeten er oog voor hebben, zo stelt de studie, dat voor Joden een eenheid bestaat tussen nationaal-politiek en geestelijk-godsdienstig leven. Concreet betekent dit dat er een band blijft bestaan tussen het Joodse volk en het land der belofte. Deze verbondenheid van volk en land berust niet op een heidense opvatting van samenhang tussen bloed en bodem, maar op de openbaring van God in zijn verbond met Israël.

Ook komt in de studie de spanning ter sprake die het gevolg is van het samen wonen van de Joden en de andere volken in het Midden-Oosten. Dat genoemde volken het wonen van Israël in hun midden als een bedreiging van hun bestaan ervaren, mag niet los gezien worden van de schuld die het christendom heeft ten aanzien van deze volken: 'Temidden van al deze wereldspanningcn wordt nu de kerk naar haar oordeel gevraagd,

te verdedigen dat hier sprake is van een geloofsartikel waarmee de kerk valt of staat. Een uiteindelijke geloofsgrond is een *ultieme* geloofsgrond. Een vaste *grond* (Heb. 11).

⁶ Met Ellen Flesseman heb ik in de jaren tachtig vele gesprekken gevoerd over de landbelofte en andere onderwerpen op het terrein van Kerk en Israël. Voor een overzicht: H. Vreekamp, *Zonder Israël niet volgroeid*, Visie op de verhouding tussen Kerk en Joodse volk van Hervormde zijde, Kampen 1992². Specifiek over de landbelofte schreef ik in de de bundel voor prof. dr H. Berkhof: *Christelijk geloof na 1948*, in: *Waar is God in deze tijd?*, De betekenis van de geschiedenis in de theologie van Dr. H. Berkhof, Callenbach 1994, p.103-125.

⁷ *De staat Israël, een theologische beoordeling*, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 3/6, aug. 1949, p.432.

⁸ De Rheinische Landessynode van 1980 heeft eveneens deze taal van de 'Zeichenhafte Analogie' gesproken.

zowel aangaande de problemen, waarmede de Arabische volkeren worstelen als aangaande de rechten en de betekenis van de staat Israël. Dit oordeel zal naar geen van beide kanten een vooroordeel mogen inhouden. Het moet de kerk op het hart worden gebonden dat zij tegenover de bewoners van de Arabische landen een *even zware verantwoordelijkheid draagt* als tegenover de Joden.⁹

De Handreiking tot theologische bezinning

Op 16 juni 1970 aanvaardt de Hervormde Synode de handreiking *Israël - volk, land en staat*.¹⁰ Over dit onderwerp een rapport op te stellen, was de opdracht die het hervormde moderamen aan een kleine commissie ad hoc in 1969 gegeven had.¹¹ De directe aanleiding was 'Uppsala', de conferentie van de Wereldraad van Kerken in 1968. Daar was een resolutie over het geschil in het Midden-Oosten op zo'n eenzijdige wijze aangenomen dat de Nederlandse afgevaardigden gezamenlijk na de conferentie een protestbrief naar Genève zonden. Het moderamen van de Hervormde Kerk was van mening dat een doordenking van de vraag of de staat Israël een *theologische* relevantie heeft, niet alleen voor de eigen kerk, maar ook voor de andere kerken van belang zou zijn.

De Handreiking wordt door de Synode gepresenteerd als een stuk dat geen vrijblijvend karakter heeft, maar dat ook niet een eindpunt, veelmeer een *uitgangspunt* van bezinning wil zijn. In een buitengewoon moeilijk vraagstuk wil de Handreiking een eerste en niet een laatste woord spreken door een begin te maken 'met een brede discussie waaraan het tot nu toe ten onzent, in de buitenlandse zusterkerken en in de Wereldraad van Kerken maar al te zeer ontbroken heeft'.

Uitgangspunt is, zoals gezegd, het belijden van de blijvende verkiezing en roeping van Israël. Gegeven deze basis wordt gesteld dat van het verbond, waarin de verkiezing zich realiseert, *het land* een wezenlijk element is. Deze verkiezing en deze bestemming zijn er op gericht dat ook de volkeren de God van Israël leren kennen en tot Hem komen. Vooral bij de profeten komt sterk naar voren hoe het volk Israël 'zijn werkelijke bestemming als Gods verbondsvolk alleen in het land Palestina kon bereiken en dat de realisering van deze bestemming ten nauwste samenhangt met het heil van de wereld'.

Hoe staat het nu met deze verbondenheid van volk en land in het Nieuwe Testament? Daar wordt niet met zoveel woorden uitgesproken dat de band tussen volk en land van Godswege gehandhaafd blijft, maar ook vinden we niets waaruit het tegendeel blijkt. Dat laatste is niet zo verwonderlijk: '...omdat Christus geen breuk betekende in de verhouding tussen het volk en het land werd daarover niet gesproken'.

Hiermee is een *nieuw* theologoumenon verwoord dat in het denken over Israël meer vruchtbaar gemaakt moet worden, namelijk dat het onderscheid tussen het Joodse volk en de andere volken, hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend, in de meeste delen van het Nieuwe Testament ook na Christus wordt verondersteld. Jezus Christus betekent voor de volkeren iets fundamenteel anders dan voor Israël: 'Het joodse volk wordt door Hem teruggeroepen tot die God die zich aan dit volk vanaf het begin verbonden had.

Daarentegen betekent Jezus Christus voor de volkeren niet dat zij naar hun oorsprong worden teruggeroepen, maar integendeel naar iets totaal nieuws in hun geschiedenis'.

⁹ *Israël en de Kerk*, Een studie, in opdracht van de Genrale Synode der Ned. Hervormde Kerk, samengesteld door de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, 's-Gravenhage 1959, p. 39v.

¹⁰ 's-Gravenhage 1970. Uit de hoeveelheid literatuur: S. Gerssen, *Modern Zionisme en Christelijke theologie*, Kampen 1978, p.176-189. In het blad *In de Waagschaal* werd de discussie in alle hevigheid gevoerd, zelfs zo dat het blad er onder bezweek. Het geding is samengevat in: *Wat het zwaarst weegt*, Artikelen uit 'In de Waagschaal', Baarn 1971, p. 153-173. Een duidelijke tegenstem tegen de Handreiking is: *Gen plek om het hoofd neer te leggen*, Israël en de Palestijnen, theologische verheldering van een politiek conflict, Baarn 1983.

¹¹ Aldus Flesseman-van Leer, in een toelichting op de Handreiking in het blad *Kerk en Israël*, 1971, p.38-41.

De Handreiking gaat er van uit dat het Joodse volk zoals dit zich in onze tijd aan ons voordoet, de voortzetting is van het Israël waarover het Oude en het Nieuwe Testament spreken. En ook na de laatste beslissing die in Jezus Christus is gevallen, gaat de(ze) geschiedenis nog door.

Dan kan de vraag ter sprake komen die de wording van *de staat Israël* voor de kerk is. Duidelijk is dat de belofte van God aangaande de blijvende verbondenheid van volk en land niet op gelijke wijze geldt voor de band tussen volk en staat. Het Joodse volk heeft eeuwen in het beloofde land gewoond zonder dat van een onafhankelijke eigen staat sprake was. Dat is dus mogelijk: Israël als volk met een land, maar zonder staat. Van de actuele situatie moet evenwel het volgende gezegd worden: 'Zoals echter op het ogenblik de zaken liggen zien wij een vrije staat als de enige mogelijkheid die het volksbestaan waarborgt en die het Joodse volk de gelegenheid geeft werkelijk zichzelf te zijn'. De kerk stelt zich in de huidige situatie op grond van de bijzondere plaats van het Joodse volk achter het bestaansrecht van de staat Israël.' Gewaagd wordt van de 'relatieve noodzaak van de staatsvorm'. Op grond van de eigen plaats die het Joodse volk van Godswege inneemt, zal ook de staat Israël een eigen dimensie hebben: 'Israël is geroepen zo in zijn staat te leven dat aan de andere volkeren een nieuw verstaan van wat een staat is wordt voorgeleefd'.

In de *Epiloog* van de Handreiking wordt kort en krachtig samengevat waarom de kerk over de staat Israël een theologische uitspraak doet: 'Israëls weg is nauw verbonden met de *verwachting* van de kerk. Daarom kunnen wij er als christenen niet over zwijgen'.

In het blad *Kerk en Israël* geeft dr Flesseman-van Leer een toelichting op de Handreiking¹². Zij signaleert drie belangrijke theologische vragen, die mijns inziens nog steeds kernvragen zijn:

1. Mag in onze tijd nog zo concreet gesproken worden over Gods handelen in de geschiedenis, over zijn wil, zijn liefde, enz. Worden op die wijze niet menselijke Godsvoorstellungen verward met de werkelijke God, die alle menselijke denken en begrijpen te boven gaat? Het is inderdaad een feit dat het rapport in een zekere vanzelfsprekendheid over God spreekt. Twee grondgedachten liggen daar achter: (1) Dat de bijbelse getuigenissen van Oud en Nieuw Testament meestal op deze 'kinderlijk naieve' wijze over God spreken, en dat de kerk door middel van en in deze menselijke getuigenissen telkens weer God zelf (h)erkend heeft; en (2) dat het niet minder adequaat is over God in eenvoudige 'antropologische' termen, dan in diepzinnige filosofische termen te spreken. Het is duidelijk dat het in deze kritiek op het rapport om de Godsvraag en de problematiek rond ons menselijke spreken over God gaat.
2. Is de *centrale plaats van Christus* niet onderschat of wordt deze zelfs niet ontkend, als men in Zijn komst, lijden en opstanding niet een absoluut breekpunt in de geschiedenis van het Joodse volk ziet. Geldt niet ook ten opzichte van Israël dat niemand tot de Vader komt dan door Jezus Christus? Hier wordt de vinger gelegd bij een gedachte, die in de Handreiking een belangrijke rol speelt en die in geen vroegere kerkelijke uitspraak of verklaring zo voorkwam. Het rapport wil niet de centrale plaats van Christus, zowel voor Joden als voor niet-Joden, ontkennen, maar is wel van mening dat Christus' functie voor beide groepen ongelijk is. De niet-Joden krijgen eerst door Hem toegang tot God; voor hen betekent Jezus Christus derhalve een geheel nieuwe fase in hun geschiedenis. De Joden

¹² Zie aantekening 11. Een bijbelse onderbouw van de Handreiking gaf Flesseman-van Leer in: *Het blijvende Israël* (zie aantekening 3).

daarentegen worden door Hem tot God *teruggeroepen*: voor hen betekent Jezus Christus derhalve niet een breuk, maar een radicalisering van hun voorafgegane geschiedenis met God.

3. Is *uitverkiezing* niet veeleer een dynamisch dan een statisch begrip, zodat men wel van een telkens weer verkiezend handelen van God kan spreken, maar niet van een volk dat uitverkoren is? Maakt men anders van uitverkiezing niet uitverkorenheid? En wordt verkiezing dan niet een soort privilege van Gods willekeur inplaats van een bestemming voor anderen?

Voortgaande bezinning

Twintig jaar na verschijning van de *Handreiking*, waaraan ze met overtuiging had meegewerkt, schreef dr Flesseman een *Retractatio*.¹³ De commissie, zo zet zij in, meende er destijds vanuit te kunnen gaan dat de blijvende verkiezing van het Joodse volk en de afwijzing van wat nu algemeen 'vervangings-' of 'substitutie-theorie' aangeduid wordt, in de Hervormde Kerk algemeen aanvaard was en dus niet uitvoerig beargumenteerd behoefde te worden. Achteraf bleek deze vooronderstelling veel meer omstreden dan wij destijds dachten.

Flesseman-van Leer bekent na twintig jaar met schaamte vervuld te zijn, wanneer ze leest welke toon in 1970 de kerk aanslaat in haar spreken over het Joodse volk. Ze noemt het een 'ergerlijke aanmatiging, als wij buitenstaanders gaan uitmaken, waarin de joodse identiteit al dan niet bestaat'. Blijkt uit de *Handreiking* dat de kerk die hier aan het woord is, zich door de Joodse stem ooit heilzaam in de rede liet vallen? Het kan niet de bedoeling zijn, dat Joden de kerkelijke agenda van bezinning op het zionisme opstellen, maar evenmin kan bedoeld zijn een christelijke aanmatiging waarmee louter over Joden zonder Joden gesproken blijft worden. Flesseman-van Leer stelt helder dat niet het Joodse zelfverstaan doorslaggevend is voor christelijke theologie, maar wel zou ze als richtlijn willen aannemen 'dat bij alles wat christenen zeggen of schrijven joodse vrienden over hun schouder moeten kunnen meelesen en meehoren'.

De aanvulling die de *Handreiking* in ieder geval behoeft, geldt naar het oordeel van Flesseman-van Leer met name de positie van het Palestijnse volk. Ontoereikend en eenzijdig wordt in 1970 over Palestijnen gesproken. Intussen is de stem van Palestijnse medechristenen tot de kerken in Nederland meer doorgedrongen. Daarmee wordt de kwestie van de landbelofte ons in oecumenisch verband aangereikt van een zijde, waar de verbinding tussen het volk en het land Israël directe en ingrijpende gevolgen heeft voor het leven van elke dag. De *Handreiking* gaat uit van het geloof van de kerk waarin de hereniging van het Joodse volk en het land wordt aanvaard. Flesseman-van Leer zegt ook in 1991 nog altijd te geloven dat de terugkeer van een aanzienlijk deel van het Joodse volk naar het land een teken van Gods trouw is: 'Dat geloof berust niet alleen op de, in het Oude Testament door God toegezegde band tussen volk en land, maar ook daarop, dat door de terugkeer het Joodse volk weer zichtbare gestalte in de geschiedenis heeft gekregen'. Haar *retractatio* is van toepassing op de indertijd uitgesproken erkenning van de staat Israël als een theologisch gegeven. Een uitdrukkelijk vraagteken komt nu te staan bij de theologische rechtvaardiging van de staat Israël. Niet dat de lijnen indertijd vanuit de bijbel getrokken, afgewezen moeten worden,

¹³ Zie aantekening 1.

maar het theologische standpunt van de Handreiking blijkt op grond van zijn 'Wirkungsgeschichte' fout te zijn. In de praktijk blijkt dit gebruikt te worden als ideologische verdediging van een onverzettelijke Israëlische politiek. Flesseman-van Leer trekt een heldere conclusie: de staat Israël is niet een theologisch maar een politiek gegeven en de erkenning ervan niet een theologische maar een politieke beslissing.

Voortgaande bezinning

Intussen had de Hervormde Synode besloten tot een voortgaande bezinning op de inhoud van de Handreiking van 1970. Niet dat men het 'teken van de trouw van God' uit het oog had verloren, integendeel. Zo liet in het voorjaar van 1988 de Hervormde Synode een kanselboodschap uitgaan ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de staat Israël. De tekst daarvan was tot stand gekomen in gezamenlijk overleg tussen vertegenwoordigers van de Synode, van de Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, van de Generale Diakonale Raad en de theologisch adviseur in Jeruzalem, dr G.H. Cohen Stuart. De tekst luidde als volgt:

Als Nederlandse Hervormde Kerk gedenken wij dankbaar dat 40 jaar geleden het Joodse volk 'als een brandhout uit het vuur gerukt' een eigen staat mocht uitroepen die in één van de synagogale gebeden wordt genoemd 'het begin van het ontspruiten van onze verlossing'.

Vanuit de overtuiging dat de Almachtige in het bestaan van de staat Israël een teken van Zijn trouw in deze wereld gegeven heeft zien wij met zorg en besef van medeverantwoordelijkheid datgene wat deze staat en dit volk belemmert in het opkweken van die, nog zo kwetsbare, 'spruit':

- *de diepgewortelde jodenhaat*
- *uitgesproken vijandschap in de internationale gemeenschap*
- *de onopgeloste strijd voor een legitieme plaats voor het Palestijnse volk*
- *de onderlinge tegenstellingen die gepaard gaan met de innerlijke worsteling omtrent het karakter en de toekomst van deze staat.*

Op grond van ons geloof in de God van Israël die door Jezus Christus ook onze God is hopen en bidden wij dat wij samen met het Joodse volk kunnen blijven zoeken naar gerechtigheid en een rechtvaardige vrede voor de wereld en voor het Midden-Oosten in het bijzonder.

Op 24 november 1988 besloot de Synode tot voortgaande bezinning over Israël – volk, land en staat¹⁴, waarin uitgegaan wordt van Gods trouw aan Zijn volk en waarin de stem van de christenen in het Midden Oosten mede gehoord wordt. Om deze beide brandpunten cirkelde de opdracht. In het voorjaar van 1995 werd het resultaat van de bezinning gepresenteerd: 'Over één ding zijn wij het van harte eens: de komst van Christus betekent niet dat de verkiezing van Israel sindsdien tot het verleden zou behoren. Het Nieuwe Testament spreekt duidelijk anders'. Dit is het geloofsstandpunt. Die basis kan niet voorwerp van discussie met een open einde zijn. Hier herklinkt het vertrekpunt voor elke – noodzakelijke – voortgaande bezinning over 'Israël'. Het lukte niet een gemeenschappelijke theologische visie te presenteren. Twee onderscheiden theologische grondlijnen staan in de voortgaande bezinning naast elkaar. In de ene lijn wordt het blijvende onderscheid tussen Israel en de volken, ook na de komst van Christus, benadrukt. In de andere lijn wordt het accent gelegd op de wezenlijke eenheid van Israel en de volken door en na de komst van Christus. Mijn voorkeur gaat uit naar

¹⁴ Voorzitter van de commissie Voortgaande Bezinning was dr. K.Blei, die zijn visie neerlegde in *Naar een nieuw rapport over 'Israël, volk, land en staat'*, in: *Kerk en Theologie*, 42/3, juli 1991, p. 180vv.

de eerstgenoemde lijn. Immers, het 'christelijk universalisme is geënt op het Joodse universalisme, dat van Jeruzalem uitgaat (vgl. Luc. 24:47)¹⁵

Voortgaande bezinning anno 2002

De schepping van de staat Israël in 1948 betekent voor de kerken de proef op de som in hun verhouding tot het Joodse volk. In de creatie van deze staat is op het open veld van de geschiedenis weer het *teken* opgericht dat *verbond, volk en land* blijvend aan elkaar gegeven zijn, als een teken van de trouw van de Eeuwige, als de 'vreemdste analogie van Pasen in de wereldhistorie', aldus Noordmans¹⁶, 'als van God afgedwongen door de gruwel van concentratiekampen en gaskamers'. Niet meer, niet minder. Wie het land tijdelijk of voorgoed tussen haken zet, omdat de verhouding van kerk en synagoge ook zonder de politiek van het Midden-Oosten al ingewikkeld genoeg is, zoekt een relatie met het Joodse volk die letterlijk in de lucht hangt.

Het voorjaar van 1948 betekende ook de proef op de som voor kerk en theologie zelf. Tussen de Wannsee-conferentie van 1942 en de geboorte van de staat Israël in 1948 werd Jeruzalem weer een plek vanuit de hemel op aarde. De kerk kende nagenoeg geen traditie in de theologische reflectie op het 'land'. Bladeren we maar eens in het register van dogmatische handboeken. We zullen niets of weinig vinden. Met de terugkeer uit de ballingschap dient zich een nieuw hermeneutisch paradigma aan. 'Theologie na de terugkeer' wordt van de kerk gevraagd.

Maar – hoe ingewikkeld is deze voor de kerk nieuwe vraag van het jodendom. 'Wie kan deze knoop ontwarren?', verzucht Arend Th. van Leeuwen aan het slot van zijn 'Het christendom in de wereldgeschiedenis'¹⁷. Hij aarzelt niet de stichting van de staat Israël een gebeuren te noemen dat volstrekt *sui generis* is. 'Elke simplificatie of ideologische benadering van het raadsel, waarvoor de oprichting van de staat Israel ons stelt, doet de complexe aard van het probleem geweld aan'. De christelijke kerk staat hiermee voor een uitdaging, die zij sinds de verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen in het jaar 70 negentien eeuwen lang heeft kunnen ontlopen.

Het commentaar van Miskotte op 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' raakt in deze complexe vragen naar mijn overtuiging nog altijd de kern.¹⁸ Het nieuwe accent is de ontdekking van *de geschiedenis*. God ontmoet ons in de geschiedenis. Hier proef ik de inhoud van Miskotte's *Edda en Thora*, waarin de geschiedenis een van de momenten is die de Thora van de Edda, met zijn accent op de kosmologie, scheidt. En in de herontdekking van de geschiedenis begint een nieuw element mee te spreken: Israel.

Miskotte wijst dan op een gevaar dat door velen van zijn leerlingen sterkt benadrukt is: 'er is tegenwoordig een tendens bij sommigen, het geloof, dat de H. Schrift Gods Woord is, te vervangen door het geloof dat Israel Gods volk is'¹⁹. Een nieuw soort paganisme, heidendom dus, bespeurt Miskotte in het aanleunen tegen het factum: Israel. 'In sommige kringen van vrienden van Israel wordt men door het volk, de gemeente der nomaden, der wachtenden,

¹⁵ Pierre Lenhardt, *De betekenis van het land Israël voor christenen*, in: G.H. Cohen Stuart (red.), *Een bevrijdend woord uit Jeruzalem?*, In gesprek met Joodse en Palestijnse bevrijdingstheologie, 's-Gravenhage 1991, p.99

¹⁶ *Gods venster*, In: *Gestalte en Geest, Verzamelde Werken*, 8, Kampen 1980, p.322.

¹⁷ Hilversum-Antwerpen/Amsterdam 1966, p.381.

¹⁸ *De kern van de zaak*, Nijkerk 1950, pp.42-53, 242-253.

¹⁹ *A.w.* p.43.

der martelaren gefascineerd'²⁰ Een gevaar bestaat dus het volk Israel in te ruilen voor het Woord dat over dit volk en over allen scheppend en oordelend gaat.

Miskotte signaleert evenwel een tweede gevaar, waarbij vergeleken het eerstgenoemde zoals hij zelf zegt lang niet zo acuut is te achten. En dat is het besef van de grote, grote meerderheid van de christenen, die menen dat het met Israel gedáán is. 'Het volk als volk heeft geen toekomst, of een nationale (blijkbaar) in de 'staat Israel'; als Godsvolk, als drager en verbreider der kennis des Heren is het voorgoed uitgeschakeld'²¹

Beide gevaren bedreigen de kerk. Tussen Scylla en Charibdus zoekt zij haar weg. Het Woord Gods scheidt en bepaalt de geschiedenis, en dat doet dus niet het volk Israël. Maar de God van Israël openbaart zich in die geschiedenis. En daarmee wordt een cesuur geslagen in het christelijk dogmatisch denken van vroeger tot nu: 'Israël, dát is de plaats waar wij de zin kunnen lezen (n.l. bij het licht van het Woord), de plaats waar we als voor ogen getekend vinden, hoe het staat tussen God, onze Koning, en de mens, schepsel en zondaar'²² Deze woorden schrijft Miskotte in een commentaar op *Fundamenten & Perspectieven* geschreven na en in het licht van de zes-daagse oorlog van 1967. Daarover schrijft hij: 'De beelden van de juni-oorlog van 1967 sloegen ons tegen, het was alles zo overweldigend, dat passen en peilen van al die bewegingen, van underdogs tegen underdogs. Er stortte zich een stroom van brede wetenschappelijke en journalistieke belichting over lezer, hoorder en kijker, dat het geen zin heeft de prediker te willen wegwijs maken in deze stapels van boeken, enz. Maar deze prediker zal, al met al, op een onherroepelijke wijze weten, dat Israël van deze God het bijzonder eigendom is, de uitverkoren zoon, de uitgelezen heraut, maar ook het *onderpand* voor een wereldpolitiek Gods. Zij, zeggen wij voorzichtig, kan zinvol heten, zij kan de sleutel zijn van het geheim der wereldgeschiedenis'²³.

Wanneer ik deze woorden van Miskotte anno 2002 overdenk, word ik teruggeleid naar het kern-woord *teken*. De kerk die de souvereiniteit van het Woord Gods over de geschiedenis aanvaardt, die tegelijkertijd verneemt hoe dit Woord van God ingaat in de geschiedenis, die zal toch de moed moeten opbrengen - zou ik zeggen - de *tekenen* in de verwachting van het Koningschap van God te durven duiden. De kerk is in het huidige tijdsgewricht geroepen tot rekenschap over het zionisme. 'Als er iets voor de kerk en haar theologie nu een 'Gebot der Stunde' is, dan is het zonder twijfel de rekenschap over het zionisme. Ik meen, dat de kerk in de twintigste eeuw zichzelf buiten deze rekenschap niet meer verstaan, aldus mijn leermeester J.M. Hasselaar ²⁴. Met hem ben ik ook van mening dat de theologische rekenschap voortdurend de wacht dient te betrekken bij drie 'geheimen'. Namelijk bij de drieslag-in-eenheid van de *verkiezing* van Israël, de *vleeswording* van het Woord en de *uitstorting* van de Geest.²⁵ We zouden de landbelofte eens moeten bezien onder de drievoudige belichting van de Naam van de Vader, de Zoon en de heilige Geest. Een stippellijn tenslotte.

²⁰ A.w., p.243.

²¹ A.w., p.245.

²² K.H. Miskotte, *De verkiezing van Israël*, in: *Postille 1969-1970*, 21, 's-Gravenhage 1969, p.291.

²³ A.w., p.289.

²⁴ *Een woord in de Domkerk*, i+n: *Prof. dr J. M. Hasselaar - Al luisterend ...*, Een keuze uit zijn werk aangeboden ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 1977, p. 202.

²⁵ *Wegen en kruispunten op een oude atlas*, Een didactisch commentaar op de 'reformierte Dogmatik' van H. Heppe, Utrecht 1974², p.22 (gestencilde uitgave).

Uitgangspunt in alle theologische reflectie op 'verbond, volk en land' moet zijn *de verkiezing* van Israël. Dat is het uitgangspunt van 1970. Dat is het ook vandaag. God wil wonen bij de mensen, en daarom wil Hij dat zijn volk het land binnengaat.²⁶ Zo spreekt in de eschatologische partijen van zijn *Dogmatik* Friedrich-Wilhelm Marquardt over de landbelofte: '*Gods toekomstleden staan niet in het teken van het onbegrensde, eindeloze, naamloze, maar in het teken van zijn concreet-historische binding aan zijn volk Israël en aan de stad Sion. Onze toekomst staat (of valt) in het kader van het herstel van het Davidisch koningschap.* Elke eschatologie die dit, zoals Marquardt het noemt: 'zionistische motief' niet erkent, schiet in de lege ruimte – God en zijn namen en plaatsen allang voorbij'²⁷. Hier staat het. Geen weg is er terug. Geen andere weg ligt open. Het 'dramatische brandpunt' – woorden van Marquardt – tussen God en Israël is de wens van God zijn volk in het land te brengen. En deze belofte van het land is geen voorwaarde voor het heil²⁸, maar veel meer de inhoud. God wil wonen bij zijn volk, temidden van Israel en zo bij al zijn mensen op aarde.

Nederland een buitengewest van het land Israel, van de stad Jeruzalem. Hoe deel ik in de intimiteit zonder deze te schenden? Door om te beginnen die intimiteit te *bevestigen*, in plaats van te ontkennen of te willen vervangen. Ik kies nadrukkelijk voor het werkwoord *bevestigen*, omdat dit kernwoord is in de roeping van Jezus Christus, de 'Dienaar van de besnijdenis': Hij *bevestigt*²⁹ de beloften aan de vaders gegeven, dus ook de belofte van het land.

Marquardt koppelt de landbelofte aan de christologie. Wie de incarnatie serieus neemt, vergeet daarbij het land zeker niet. Door Gerssen is deze christologische doorbraak al vroeg opgemerkt. In 1976 ziet hij al scherp waar het Marquardt om gaat: 'Het gaat ten diepste om het inzicht, dat de belijdenis van de Vleeswording des Woords aan het gevaar van een idealistisch misverstand wordt blootgesteld als de realiteit van Israël, volk en land, buiten de gezichtskring blijft'³⁰ In stelling 8 van zijn dissertatie gaat Gerssen mee in het 'zwijgen' van het Nieuwe Testament over de landbelofte, want: 'Als in Rom. 9:4 van het joodse volk wordt gezegd, dat hunner de beloften zijn, gebiedt de eenheid der Schriften, daaronder ook de landbelofte te verstaan'. Toch is dit argument niet voldoende. Het is te zeer vanuit een – op zich terecht – veronderstelling opgevoerd. Waarom niet krachtig in het hart van de christologie ingezet? Aan de incarnatie is ook de geur van de aarde. Wat betekent het voor de kerk dat aan Jezus nog de geur van Galilea is? Dat in Zijn opstanding het land *mee* is opgestaan? Dat we de belijdenis van de vleeswording van het Woord niet genoeg serieus nemen als we niet *de aarde* daarin betrekken? Dat Christus als 'Dienaar van de besnijdenis' de beloften aan Israël gegeven bevestigt - inclusief de landbelofte - en *zó en niet anders* de Heiland der heidenen is?³¹

²⁶ Zo spreekt de onlangs overleden voortrekker op het terrein van de nieuwe 'Israël-theologie', Friedrich-Wilhelm Marquardt, in de eschatologische partijen van zijn dogmatiek over de landbelofte. Zie: F.-W. Marquardt, *Was dürfen wir hoffen, wenn wir hoffen dürften?*, Eine Eschatologie, Band 2, Gütersloh 1994, p. 187vv. Zie de 'leeswijzer' bij Marquardt's *Dogmatik* van: Wessel H. ten Boom, *Alleen GOD kan spreken*, Een inleiding op het werk van Friedrich-Wilhelm Marquardt, Kampen 1997, p. 92vv.

²⁷ Wessel ten Boom, *a.w.*, p.91

²⁸ De verborgen agenda van vele christenen die 'voor Israël' zijn: de landbelofte als voorwaarde voor de wederkomst.

²⁹ Romeinen 15:8. Naast *bevestigen* kent in dit verband het NT het werkwoord *vervullen*. Dit laatste werkwoord levert telkens het risico dat (heiden)christelijke oren er het als-afgedaan-beschouwen in horen. In dit verband citeer ik H. van Praag over de Dode-Zee Rollen: 'Zo weten we b.v. dat de uitspraak: 'Ik ben niet gekomen om de Thora en de profeten te verbreken, maar te vervullen,' gelezen moet worden: 'Ik ben niet gekomen om de Thora en de profeten te ontkennen maar om ze te bevestigen' (*Wijsheden uit Oost en West*, Deventer 1974, p. 150).

³⁰ S. Gerssen, *Het beloofde land*, in: *Grensverkeertussen Kerk en Israël*, Een keuze uit het werk van Dr. S. Gerssen, 's-Gravenhage 1986, p.178v.

³¹ Op 9 april 1991 verdedigde ik op de Predikantenvergadering in Utrecht de volgende stelling: *Elke theologische bezinning over "Israël: volk, land en staat" vindt plaats in de historische context van de stichting van de staat Israël als de 'vreemdste analogie van Pasen in de wereldhistorie' (Noordmans) en dient uit te gaan van het blijvend*

Israel, en ook de kerk, noemt Marquardt een haard van onrust.³² Daarin hoor ik de beweging van de Geest boven het gelaat van de afgrond, het woeste en lege van de aarde, het land. De uitstorting van de Geest veroorzaakt een uitbreiding vanuit Jeruzalem naar de einde van de aarde. Uitgegoten in het midden, stroomt het water des levens naar de diepten van de einden der aarde. Jeruzalem het midden, en de *uitbreiding* naar de vier windstreken: we moeten, met andere woorden, het blijvende onderscheid tussen Israel en de volken letterlijk meer vruchtbaar weten te maken. De landbelofte aan Israel gegeven zullen de volken leren spiegelen in hun eigen situatie en tegelijk is Israël als *pars pro toto* geroepen niet in isolement te leven. Pneumatologisch gesproken is er van voortdurende uitbreiding sprake, van een doorgaand testen van de eigen band met land en volk, gegeven de heidense afkomst van bloed-en-bodem. De horizon van de geschiedenis wenkt, in plaats van de natuur die in ruste is. Marquardt zegt dat de kerk die in gesprek met Israël is, aan de kant van de volken moet gaan staan. Ook, en niet in de laatste plaats, wordt de kerkelijke verhouding tot Israël gemeten aan haar relatie met het Palestijnse volk. De verkiezing van Israël is licht voor de volken. Het *teken* van dit licht is geschreven op de bodem van onze geschiedenis.

onderscheid tussen het joodse volk en de andere volkeren ook na de komst van Jezus Christus. Daarom mag in een nieuw rapport over de vraag of 'ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft' (Handreiking 1970) de christologie niet buiten de bezinning gelaten worden. Concreet zal dit betekenen een indringende confrontatie met de christologie zoals ontworpen door Naim Ateek in zijn Palestijnse bevrijdingstheologie. Ik meen nog steeds dat hier de theologische kernvraag ligt.

³² Marquardt, *a.w.*, p. 187vv.